Kommentárok olvasása

author: Christina Shuttleworth Kraus

Christina SHUTTLEWORTH KRAUS, „Kommentárok olvasása. A kommentár mint olvasat”, NEMERKÉNYI Előd = *Metafilológia 1.,* szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 502–531.

CHRISTINA SHUTTLEWORTH KRAUS

Kommentárok olvasása

A kommentár mint olvasat

1.

> A legjellemzőbb az alapszövegre történő szorgalmas, lelkiismeretes, sőt erényes összpontosítás volt, amit erősen felértékel a kommentálás folyamata.*
>
> Ha bajuszt akarunk rajzolni a Mona Lisára, megtehetjük.**

A kommentárok szórakoztató dolgok. Egyrészt leírhatók úgy, mint az „alapszövegen" élősködők, amelyeknek szükségleteit (és azok olvasóinak szükségleteit) éppúgy kielégítik, mint a sajátjukat; másrészt el is téríthetik figyelmünket a kommentált szövegtől azáltal, hogy új jelentéssel (jelentésekkel) és összefüggéssel (összefüggésekkel) egészítik ki azt.[1] Első látásra úgy írhatók le, mint amelyek az alapszöveg ritmusát és témáját követik, és ezért alapvetően függetlenek saját ideológiai és értelmezési kérdéseik-

* John Ma, „Black Hunter Variations", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40 (1994), 76.

** Don P. Fowler, „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában", ford. Kozák Dániel, kötetünkben, 476–501.

1 Élősködés: John T. Vallance, „Galen, Proclus and the Non-Submissive Commentary" = *Commentaries – Kommentare*, szerk. Glenn W. Most, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999 (Aporemata, 4), 232; kitekintés: Ma, *I. m.,* 77. Elaine Fantham, „Commenting on Commentaries. A Pragmatic Postscript" = *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, szerk. Roy K. Gibson – Christina Shuttleworth Kraus, Brill, Leiden, 2002 (Mnemosyne Suppelementum, 232), 403, a kommentált szöveg iránti „lojalitásról" beszél. Könnyen felmerülhetnek egyedi kivételek a jelen és az összes további általánosítás alól. Ez a fejezet a teljesség igénye nélkül nagy vonalakban kíván felvázolni néhány, a kommentár formátuma által felvetett kérdést, az itt vázolt alapvető (de bevallottan mesterséges) polaritást használva hivatkozási pontként. Bár saját tapasztalatom a történetírói szövegekhez írt kommentárokból ered, megkíséreltem szélesíteni a látószögemet más műfajok bevonása révén.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

től.[2] A klasszika-filológiában – amellyel ez a kötet foglalkozik* – a kommentárokra általában úgy tekintenek, mint amelyek szorosabban kapcsolódnak a filológiai/textuális vagy történeti munkához, mint a diszkurzív tudományokhoz;[3] ez a kapcsolat jelenik meg már a kommentárkötetek kivitelében is, amely vagy tartalmazza nyersanyagát, vagy feltételezi a jelenlétét és gyakori ellenőrzését annak a szövegnek, amelyet kommentál. Nem lehet (vagy nem szabad) kommentárt olvasni a szöveg *nélkül*. Tulajdonképpen sok – talán a legtöbb – kommentárszerző egyben szövegkritikus is, akinek egyik legfontosabb feladata annak a szövegnek a megállapítása, amelyet kommentál.[4] Ez a szoros kapcsolat talán azokban a kötetekben a legnyilvánvalóbb, ahol a kommentár szó szerint a szöveg alatt fut; de minden kommentár egy „alapszövegtől" vagy egy „eredeti" szövegtől függ olyan módon, ahogyan az irodalomkritikai értekezések nem – még az olyan szövegfüggőek sem, mint az újkritikai „explications de texte".[5]

Ez a történeti és filológiai szövegmagyarázathoz fűződő szoros kapcsolat olyan, értékítéletet kifejező mellékneveket társított a kommentá-

2 Néhány jellegzetes megfogalmazáshoz vö.: „[a történeti kommentár] csak végigszánt a szövegen […] nincs határozott érvelése […] fogalmi szempontból ez volt a könnyebben elvégezhető [szakasz… A kommentár beszédmódja] az olvasóra bízza a megértés feladatát." Ma, *I. m.,* 75–76.

* *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, szerk. Roy K. Gibson – Christina Shuttleworth Kraus, Brill, Leiden–Boston–Köln, 2002.

3 Újra csak egy tendenciára utalok; maga a történeti szövegmagyarázat a legmélyebb értelemben értelmező műfaj. A kommentárok és a „filológia" kapcsolatához lásd Charles Oscar Brink, *English Classical Scholarship. Historical Reflections on Bentley, Porson, and Housman,* Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 9. fejezet, különösen 186–187 és Fantham, „Commenting on Commentaries"; a filológia és az irodalomkritika kapcsolatához lásd *On Philology*, szerk. Jan Ziolkowski, Pennsylvania State University Press, University Park, 1990; *Texts, Ideas, and the Classics. Scholarship, Theory, and Classical Literature,* szerk. Stephen J. Harrison, Oxford University Press, Oxford, 2001; ahhoz a kérdéses nézethez, miszerint „a hagyományos szövegkritika a maga egészében valamely egyetlen és végső jelentés meghatározására törekszik", lásd J. L. Moles ismertetését Simon Goldhill művéről (*Language, Sexuality, Narrative. The Oresteia,* Cambridge University Press, Cambridge, 1984): *Liverpool Classical Monthly* 11 (1986), 59.

4 Ez kevésbé igaz az iskolai kommentárokra, bár az újabbak közül néhány új szöveget hoz kidolgozott kritikai apparátusok és a szövegproblémák tárgyalása nélkül. Általában véve minél inkább tudományos a kommentár, annál többet foglalkoznak a szöveggel a jegyzetek.

5 Klasszika-filológusok számára az egyik legismertebb a *Greece & Rome* folyóiratban megjelenő *Critical Appreciations* sorozat: már maga a sorozat címe hangsúlyozza a befogadó/kritikus értelmező szerepét az értelmezett szöveg elsőségével szemben.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

rokhoz, mint *empirikus, objektív, közérthető, tudományos* (a 'wissenschaftlich' értelmében),[6] *pozitivista*[7] és – leginkább – *hasznos*.[8] Ezekkel szemben állnak a „diszkurzív" tanulmányokra (például monográfiákra) gyakran alkalmazott melléknevek: *szubjektív, múlandó, retorikus, koherens*.[9] Csakhogy a kommentárok viszonya ezekhez a „diszkurzív" tanulmányokhoz összetett. Mivel a kommentárok építenek és hivatkoznak ezekre a tanulmányokra, némileg ellentmondásos helyzet alakul ki, amennyiben az irodalomkritikai mű, ahelyett, hogy önálló egység lenne, zsákmányául esik vagy töredékrésze lesz egy nagyobb egésznek, mivel egy nagyon leszűkített téma beható tárgyalását nyújtja.[10] A kommentár a kritikai elem-

6 Jasper Griffin, „The Guidance that We Need", *Times Literary Supplement* 1995. április 14., 13–14; lásd a heidelbergi *Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern* sorozatot vagy a Teubner-féle *Sammlung wissenschaftlicher Kommentare* sorozatot; a „tudományos" történetírás ettől nem független fogalmához lásd Anthony T. Grafton, *A lábjegyzet. Egy különös történet,* ford. Boros Gábor, L'Harmattan – Német–Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2011, 2. fejezet.

7 A klasszika-filológusok (általában) felhagytak a pozitivizmussal, de a klasszikus kommentárok külső szemlélése tanulságos lehet, vö.: „a kommentár [ti. formátuma…] az empiriko-pozitivizmust mozdítja elő." C. Robert Phillips, „Ancient Roman Religion in the Late 1990s", *Religious Studies Review* 26 (2000), 141. (Elaine Fantham, *Ovid: Fasti IV,* Cambridge University Press, Cambridge, 1998 ismertetésekor.)

8 Például: „A jó kommentárok szerzői minden biztatásunkat megérdemlik. Kevés munka ennyire hasznos, nehéz és veszélyes." Charles E. Murgia ismertetése (F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus, Books 1–6*, I., *Annals 1.55–81 and Annals 2,* Cambridge University Press, Cambridge, 1981): *Classical Philology* 79 (1984), 314. A „hasznosság" számos alkalmazási lehetőséggel jár; ezek közül kiemelhető (1) egy olvasható szöveg megállapítása és megvédése, (2) az olvasók nyelvi/nyelvtani igényeinek kielégítése, (3) olyan értelmezési alap biztosítása, ahonnan további olvasatok kiindulhatnak. E kötetben Christopher Rowe a legerősebb szószólója a kommentárok *utilitas*ának, bár változó mértékben az összes szerző foglalkozik a kommentár használával: „Handling a Philosophical Text" = *The Classical Commentary,* 295–318.

9 Rendre: Griffin, *I. m.*, 14; John Henderson ismertetése (R. O. A. M. Lyne, *Ciris. A Poem Attributed to Vergil. Edited with an Introduction and Commentary* Cambridge University Press, Cambridge, 1978 *[Cambridge Classical Texts and Commentaries, 20]*): *Classical Review* 30 (1980), 204; Ma, *I. m.,* 75; Charles Oscar Brink, *Horace on Poetry. Epistles Book II. The Letters to Augustus and Florus,* Cambridge University Press, New York, 1982, x.

10 Ez a jelenség természetesen nemcsak a kommentárok sajátja. A lábjegyzetek és más jegyzetelési módok, illetve a kommentárok rokonságát felveti Grafton, *I. m.*, és tárgyalja ez a bevezetés is, továbbá Roy K. Gibson („»Cf. e.g.« Typology of »Parallels« and the Function of Commentaries on Latin Poetry" = *The Classical Commentary,* 331–357.) és Andrew Laird („Juan Luis de La Cerda and the Predicament of Commentary" = *The Classical Commentary,* 171–204.). Lásd még Heinrich von Staden „»A Woman Does Not Become Ambidextrous«: Galen and the Culture of Sceintific Commentary" = *The Classical Commentary,* 129.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

zést a párhuzamos (ókori) szövegekhez nagyon hasonlóan kezeli: kivonatol, összpontosít és váltogatja az értekezés tárgyát a kommentátor új érdeklődése szerint. Sőt a kommentárok is gyakran tartalmaznak *saját* kiterjedt irodalmi elemzést: az általános bevezetés alkalmazásának bevett gyakorlata mellett egyesek a részletes jegyzetek és a szintetikus esszé között mozognak,[11] míg mások lényegében folyamatos kommentár alakjában írt esszék, melyek felépítése a kommentált szöveg rendjét követi.[12] E különböző jellegű értelmezések változó és összetett kapcsolatát jól mutatja be Brink előszava a Horatius irodalomkritikai műveihez írt kommentárjának harmadik kötetéhez, ahol úgy írja le saját módszerét (szöveg és apparátus – rövid összefoglalás + kommentár – terjedelmes esszék), mint amely „két vagy talán három könyvet gyúr egybe". Majd így folytatja: „Ez az eljárás azt eredményezi, hogy [a köteteket] nehezebben és lassabban lehet használni, mint egy egyszerű kiadást és egy kommentárt, másrészt viszont ez megmutatja, merre visz az út." Az út hasonlatát folytatja, amikor leírja a szövegmagyarázat három fajtájának kapcsolatát és a (teljes) értelmezést, mint azok végső célját: „Úgy vélem, hogy ezen az eléggé rögös úton vándorolva megtanultam: ha a *philologiá*tól meg akarjuk kapni azt,

11 Általános jelenség az egyes költeményekhez írt terjedelmes bevezetés (például R. G. M. Nisbet – Margaret Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book I,* Clarendon, Oxford, 1970; James C. McKeown, *Ovid, Amores: Text, Prolegomena, and Commentary in Four Volumes,* II., *A Commentary on Book One,* Francis Cairns, Leeds, 1989); Robert Coleman, *Virgil: Eclogues,* Cambridge University Press, Cambridge, 1977; utána Susanna Morton Braund, *Juvenal: Satires Book 1,* Cambridge University Press, Cambridge, 1996 úgy fordította meg a sorrendet, hogy az elemzés követte a költeményt. A függelékek is tartalmazhatnak terjedelmes elemzést, mint például Eduard Fraenkel, *Aeschylus: Agamemnon,* I–III., Clarendon, Oxford, 1950; vagy F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus, Books 1–6*, II., *Annals 1.1–54,* Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

12 Például Gordon W. Williams, *The Third Book of Horace's „Odes," Edited with Translation and Running Commentary,* Clarendon, Oxford, 1969; John Barsby, *Ovid's Amores, Book I,* Clarendon, Oxford, 1973; David A. West, *Horace Odes I: Carpe diem,* Clarendon, Oxford, 1995; Elaine Fantham, *Seneca's Troades. A Literary Commentary with Introduction, Text and Translation,* Princeton University Press, Princeton, 1982 lemmatikus, de nagy mennyiségű „esszé jellegű" anyagot hoz, lásd megjegyzéseit: Fantham, „Commenting on Commentaries", 410. A fordítás könnyen válik kommentárrá, lásd: „a nyelvi árnyalat figyelembe vétele […] fordításai magukban felérnek egy kommentárral". Duncan F. Kennedy ismertetése (Guy Lee, *Propertius: The Poems,* Clarendon, Oxford, 1994): *Greece & Rome* 42 (1995), 87. Lásd még Rowe, *I. m.*, 297; Susan Stephens, „Commenting on Fragments" = *The Classical Commentary,* 81–83; és (a Budé-sorozatról) Fantham, „Commenting on Commentaries", 417.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

amivel a *philologia* rendelkezik, akkor nem szabad megszakítani az utat, hanem végig kell járni."

Azok a bonyodalmak, melyeket Brink többrétegű Horatius-tanulmányának megírása során érzékelt, a kommentárok egyik központi kérdéséhez vezetnek bennünket. Az utóbb idézett mondat úgy is olvasható, mint amely arra utal, hogy a *via philologiae* adottság: vagyis hogy a szöveg *és a problémái* már azt megelőzően is léteznek, hogy a kommentátor megérkezik az út kitaposására. Brink mégis azt mondja, hogy magát az utat a kommentátor építi: a költészettani elemzés vonatkozásainak „mezeje létezik, de magunknak kell megtalálnunk a rajta átvezető ösvényeket".[13] A kommentárok olvasatok: ezért függetlenül a kommentátor *auctoritas*ától (ami lehet akár számottevő is), a kommentár mindenekelőtt értelmezés. Sem a szöveg jelentése, sem a megértést akadályozónak/bonyolítónak tartott tényezők nem önmaguktól vannak jelen; ezeket az olvasók teremtik meg.[14] Egyrészt (talán) ókori eredete, másrészt (valószínűleg) más szövegtől való függősége miatt[15] a kommentár különösen elárvult értelmezés, ahol a kommentátor mint szerző helyzete fokozatosan elhalványul, míg végül a kommentátori „én" elnémul:[16]

> A kommentátor egy már létező hagyományba írja bele magát […] a kommentárok rétegei sajátos felépítésük révén mindig nyitottak további közlésre […] mindig bennük van a többes szerzőség lehetősége – sajátos összetettségük és nyitottságuk […] nem igényli egyetlen erős (szerzői vagy szövegkiadói) szubjektum rendezési elvét.*

És mégis: ez az egyetlen erős szubjektum valójában gyakran tisztán hallatszik, és a láthatatlan kommentátor eszménye alig több szakmai fikciónál. Viszont minél erősebb a kommentátor hangja, annál tolakodóbbnak vagy erőszakosabbnak tűnik, és annál inkább válik gúny és kritika tárgyává. A túl sok személyes állásfoglalást a túl kevés önmérséklet problémája kíséri – így a bíráló rámutathat „a kommentátorok kettős betegségére: megalapozatlan szövegpárhuzamok […] és szakirodalmi tételek túltengése". Az egész műfaj kigúnyolható a tudálékosság és szószátyárság hajlama miatt: mindez olyan tudós hibája, aki nem tud vagy nem akar elhallgatni.[17] Bár a műfaj természeténél fogva vonzza a *copiát*

13 Brink, *Horace on Poetry,* rendre: x; xii; xiv.

14 Így például: „Nisbet a kommentár számára tartotta fenn Horatius *carmen*einek értelmezését." D. C. Feeney, „Aere perennius", *Times Literary Supplement* 1996. február 23., 9. Bár néhány alapvető szövegproblémát minden olvasó észrevesz, a szövegkritika összességében szintén értelmező, vö.: „gyakorlatilag a szövegkritika minden problémája *stílus*probléma". Paul Maas, *Textual Criticism,* ford. Barbara Flower, Clarendon, Oxford, 1958 [1927], 40–41. Még radikálisabban: „A szövegkritika a kommentár különösen ravasz és alapos válfaja, [amelyben] a kritikus úgy kommentálja a szövegeket, hogy újraírja őket." Vallance, *I. m.*, 224.

15 Gyakran túlzottan leegyszerűsítik azt a kérdést, hogy melyik szöveget kell kiválasztani kommentálásra. Sokan úgy vélik, hogy csak a már „mérvadó" szövegekre esik a választás (így például Karlheinz Stierle, „Les lieux du commentaire" = *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire,* szerk. Gisèle Mathieu-Castellani – Michel Plaisance, Aux amateurs de livres, Paris, 1990, 19; „a szerző, akinek a szövegéhez kommentár készül, mindig tekintély […] ezek a mérvadó szövegek" Glenn W. Most, „Preface" = *Commentaries – Kommentare*, szerk. Glenn W. Most, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999, viii *[Aporemata, 4]*); de a *Cambridge Classical Texts and Commentaries* sorozat például 1975-ben Makhón egy kiadásával indult és kánoni státus nélküli szövegeket részesített előnyben. Egy ilyen sorozatban való szerepeltetés természetesen általában figyelmet ébreszt, és a szöveg végül bekerül, ha nem is „a kánonba" (bárhogyan is értjük ezt, lásd „Rethinking the Classical Canon. Gender, Race, Class, and Ethnicity in Greek and Roman Culture", *Arethusa* 27 [1994]), de legalábbis az oktatási célokra jóváhagyott és hozzáférhető szövegek sorába, amint az Ronald H. Martin és Anthony J. Woodman estében történt (*Tacitus: Annals Book IV,* Cambridge University Press, Cambridge, 1989), akik – úgy tűnik – az *Annales* 4. könyvét Tacitus legszélesebb körben olvasott művévé tették a világon. Továbbá lásd Hans Ulrich Gumbrecht, „Fill Up Your Margins" = *Commentaries – Kommentare,* 448; illetve (a nem mérvadónak tartott szövegekhez) Richard Hunter, „The Sense of an Author: Theocritus and [Theocritus]" = *The Classical Commentary,* 89–108.

16 Bizonyára vannak kivételek; Tzetzéshez lásd Felix Budelmann („Classical Commentary in Byzantium. John Tzetzes on Ancient Greek Literature" = *The Classical Commentary,* 141–170), a kommentátor *personá*jához lásd Henderson („The Way We Were. R. G. Austin, *In Caelianam*" = *The Classical Commentary,* 205–234); lásd még az én 54. jegyzetem! A modern kommentárok között szemlátomást a többszerzős munkák emelik ki egy adott kommentátor véleményét, ahol az eltér a többi(ek)étől, például R. G. M. Nisbet – Margaret Hubbard, *A Commentary on Horace: Odes, Book I,* Clarendon, Oxford, 1970; *A Commentary on Horace: Odes, Book II,* Clarendon, Oxford, 1978; Anthony J. Woodman – Ronald H. Martin, *The Annals of Tacitus: Book 3,* Cambridge, 1996. A *tendencia* azonban az „én" elhomályosulása – részben talán a kommentároktól elvárt tömör stílus következményeként. Vö. „A tárgyalás szükségtelenül terjedelmes, az első személy túlzott használatával". John L. Moles ismertetése (Anthony J. Woodman, *Velleius Paterculus. The Caesarian and Augustan Narrative,* Cambridge University Press, Cambridge, 1983): *Journal of Roman Studies* 74 (1984), 242.

* Gumbrecht, *I. m.*, 449.

17 Elisabeth M. Craik ismertetése (Donald J. Mastronarde, *Euripides Phoenissae,* Cambridge University Press, Cambridge, 1994): *Classical Review* 45 (1995), 9; vö.:

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

– mivel minden vágya, hogy egy szöveg margóját csordultig megtöltse –, ha ez történik, a kommentátort azzal vádolhatják, hogy elárasztja a szöveget adatokkal. Különösen határozott a bírálat, amikor az adatokat nem kíséri eligazítás, és nincsenek megjelölve a Brink által vázolt irányok, amelyeket a bírálók gyakran hiányolnak.[18] Ebben az értelemben a jellegzetes „mini értekezés" vagy különösen a hosszú, tömött jegyzet nem tűnik adatforrásnak, hanem csak eltereli a figyelmet a szövegről, amelyre összpontosítanunk *kellene*.[19]

Ez a figyelemelterelés tekinthető egyszerű zavaró tényezőnek, vagy akár olyannak is, ami veszélyezteti a kommentált szöveg egységét és jelentését. Mi történik, amikor a takarékosság jegyében egy kommentátor megelőlegez egy lényeges, esetleg izgalmas eseményt a főszövegben, és

„bizonytalanságban hagyja [az olvasót], ami a kommentátorok megrögzött hibája". E. J. Kenney, *Lucretius: De rerum natura Book III,* Cambridge University Press, Cambridge, 1971, vii. Humor: P. Jones, „Thersites", *Omnibus* 5 (1983), 27–28; és mindenekelőtt: Vladimir Nabokov, *Pale Fire,* Weidenfeld and Nicolson, London, 1962. Egy szellemes válasz: „Tehát az olvasó ne panaszkodjék, hogy hosszú művet tettem elé. A saját és a szerző érdeke, hogy hosszú legyen. Amit bármelyik olvasó […] túl hosszúnak találna, tetszés szerint lerövidítheti magának. Azt viszont talán kevésbé találná könnyűnek, hogy kiegészítsen valamit, amit én rövidítettem le." James Henry, *Aeneidea, or Critical, Exegetical and Aesthetical Remarks on the Aeneis I*, Williams & Norgate, London–Edinburgh, 1873, vii–viii.

18 Például P. Ruth Taylor-Briggs ismertetése (Annamaria Taliercio, *C. Valerio Flacco,* Gruppo Editoriale Internazionale, Roma, 1992 – Hubert Stadler, *C. Valerius Flaccus,* Georg Olms, Hildesheim – Zürich – New York, 1993): *Classical Review* 44 (1994), 280; Robin Osborne ismertetése (Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker,* szerk. Charles W. Fornara, Brill, Leiden, 1994): *Classical Review* 45 (1995), 254. Néhány elismert kommentátor híresen szűkszavú (például D. R. Shackleton Bailey, *Cicero: Letters to Atticus,* I–VII., Cambridge University Press, Cambridge, 1965–1970.), ennek ellenére a *copia* lehetősége lényeges ösztönzést jelent a kommentátoroknak. Lásd különösen a „lábjegyzetek pestiséről": *Selected Essays of Hilaire Belloc*, bev. J. B. Morton, Methuen, London, 1948, 186; Grafton, *I. m.*, 103–105, 161–162, 165–166; Gumbrecht, *I. m.*, 443–453; Irene J. F. de Jong, „A Narratological Commentary on the *Odyssey*" = *The Classical Commentary,* 50–51 a minden részletre való kiterjedés álmáról; a leghírhedtebb lapszélmegtöltőről szóló tanulmányhoz lásd John Henderson, *Juvenal's Mayor. The Professor Who Lived on 2d a Day*, Cambridge Philological Society, Cambridge, 1998; magukhoz a lapszéli jegyzetekhez: Heather J. Jackson, *Marginalia. Readers Writing in Books,* Yale University Press, New Haven, 2001. Egyesek egyszerűen nem tudnak ellenállni a lábjegyzeteknek…

19 A tömött jegyzet előnyeihez lásd Fraenkel, *I. m.,* idézi Budelmann, *I. m.*, 161 és Gibson, *I. m.*, 344. Vajon az internet enyhíti a nyomást? Lásd az V. részt, illetve Willard McCarty, „A Network with a Thousand Entrances: Commentary in an Electronic Age?" = *The Classical Commentary,* 359–402.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

ezzel mintegy lelövi a poént?[20] Vagy amikor egy szövegproblémát az *ad loc.* megjegyzés „old meg", de oly módon, hogy az olvasó értelmezési erőfeszítéseit és érdeklődését eltereli az eredeti iránytól? Mennyire károsítják – vagy befolyásolják – a jegyzetek, alakjukban[21] vagy tartalmukban, a kommentált szöveg olvasó általi megértését? Mennyire tekintsük fontos hozadéknak, ha a kommentárok a várakozástól eltérő értelmezést kínálnak, és vajon ezek az értelmezések veszélyeztetik vagy alkotó módon kezelik az „alapszöveg" tekintélyét? (Vö. még Fantham és Gibson.)*

A szerző sokat vitatott halála után a múlt században javult a kritikusok és a kritikai munka megítélése, valamint új hangsúly helyeződött az olvasó szerepére a jelentés megalkotásában.[22] A megjegyzések és a szöveg

20 Lásd például Rhiannon Ash, „Between Scylla and Charybdis? Historiographical Commentaries on Latin Historians" = *The Classical Commentary,* 290–291; de Jong, *I. m.*, 63–64; Stephanie West, „Starting from the *Telemachy*" = *The Classical Commentary,* 34; vö. Francis Cairns, *Tibullus. A Hellenistic Poet at Rome,* Cambridge University Press, Cambridge, 1979, 6. fejezet (a hivatkozást Alan Griffithsnek köszönöm).

21 A kommentárok formai megjelenése meglehetősen fontos téma, amit ez a kötet nem tárgyal részletesen (de lásd Budelmann, *I. m.*, 1. szakasz); ez a témája a következő kötetnek: *Le commentaire entre tradition et innovation,* szerk. Marie-Odile Goulet-Cazé, Vrin, Paris, 2000. Vö. – rövidebben – a kódex előtti megjelenésről: Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age,* Clarendon, Oxford, 1968, 218; a nyomdatechnikával megjelenő változásokról: E. J. Kenney, *The Classical Text*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1974 (Sather Classical Lectures, 44), 63–64; Ciceróról: Hubert Cancik, „M. Tullius Cicero als Kommentator" = *Text und Kommentar*, szerk. Jan Assmann – Burkhard Gladigow, Fink, München, 1995 (Archäologie der literarischen Kommunikation, 4), 293–310; a szöveg és a jegyzetek közötti szemléletes megkülönböztetésről, Grafton a kódex, Lamont a hipertext megjelenési formájában: Grafton, *I. m.*, 179–180; Claire Lamont, „Annotating a Text: Literary Theory and Electronic Hypertext" = *Electronic Text. Investigations in Method and Theory,* szerk. Kathryn Sutherland, Clarendon, Oxford, 1997, 59; továbbá ugyanerről a kérdésről a zsidók szent szövegeihez írt kommentárok kapcsán: Daniel Boyarin, „The Bartered Word. Midrash and Symbolic Economy" = *Commentaries – Kommentare,* 19–65.

* Fantham, „Commenting on Commentaries", 414; Gibson, *I. m.*, 350.

22 A kritikus növekvő láthatóságának és jelentőségének kérdéseihez bevezetésül lásd Lee Patterson, „Literary History" = *Critical Terms for Literary Study,* szerk. Frank Lentricchia – Thomas McLaughlin, University of Chicago Press, Chicago, 1990, 250–262; Raimar Zons, „Text – Kommentar – Interpretation" = *Text und Kommentar,* 405) az irodalom és irodalomkritika, szöveg és metaszöveg, szöveg és kommentár közötti megkülönböztetések összeomlását vizsgálja a Paul de Man utáni világban. A *reader-response* elmélet klasszika-filológiai vonatkozásaihoz bevezetésként lásd *Modern Critical Theory and Classical Literature,* szerk. Irene J. F. de Jong – J. P. Sullivan, Brill, Leiden, 1994, 284–285 és Stanley Fish alapvető elemzését: *Is There a Text in this Class? The Authority of Interpretive Communities,* Harvard University Press, Cambridge, 1980.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

közötti, lábjegyzetekre jellemző pénelopéi szövésmód láthatóan megjelenik a kommentátor magyarázatai és a szerző szövege között is. A saját magát magyarázó hang helyett két hang hallható, két tekintély fonódik össze és hat egymásra, útjaikat pedig egy harmadik, az olvasóé követi (talán úgy is lehetne mondani, hogy teremti).[23] A kommentárokat önmagukért is lehet tanulmányozni, mint önálló didaktikai célokkal rendelkező kulturális vagy ideológiai szövegeket, amelyek az „alapszöveget" olyan irányba terelik, hogy az nagyon időszerű értelmezési kérdéseket válaszoljon meg.[24] Még – vagy talán különösen – a szakrális szövegek is ilyen rétegzett olvasást és kommentár(újra)írást, illetve kommentárolvasót kívánnak.[25] Ebből a szempontból a kommentár többé már nem híd egy örök szöveg és egy múlandó, kortárs olvasó között, hanem olyan tekintéllyé válik, amely képes megváltoztatni, megkérdőjelezni, sőt helyettesíteni is a kommentált szöveg tekintélyét.[26]

23 Pénelopé: Grafton, *I. m.*, 194. Az olvasatok egymásra rétegeződéséhez lásd: „Egy mérvadó klasszikus szerzőhöz írt kommentár párbeszéd a holtakkal. A kommentátor nem csak az ókori szöveggel kerül kapcsolatba, hanem [annak] hosszú exegetikai hagyományával is." Ronald Mayer, *Horace: Epistles Book I,* Cambridge University Press, Cambridge, 1994, vii. Például Brink köszönetnyilvánításában három elhunyt klasszika-filológus szerepel: Housman, Wilamowitz és Bentley (*Horace on Poetry,* xiv.).

24 A burkolt szándékkal bíró kommentárokhoz lásd Budelmann, *I. m.* és von Staden, *I. m.*, illetve az „engedetlen kommentárról": Vallance, *I. m.*, 223–244; az új kulturális szövegekké váló kommentárokhoz lásd Laird, *I. m.* la Cerdáról, továbbá Norman Cutler, „Interpreting Tirukkural. The Role of Commentary in the Creation of a Text", *Journal of the American Oriental Society* 112 (1992), 549, 559–560, különösen: „A kommentátor […] egy értelmező közösség szóvivője" (*Uo.,* 565); Alastair Minnis, „Late-medieval Vernacular Literature and Latin Exegetical Traditions" = *Text und Kommentar,* 311–332; Michael Roberts, „Interpreting Hedonism: Renaissance Commentaries on Horace's Epicurean Odes", *Arethusa* 28 (1995), 290.

25 Arról, hogy „írnokok és szerzők egyaránt kommentárok csatornáit vezették közvetlenül a héber Biblia szövegébe", lásd Boyarin, *I. m.*; Grafton, *I. m.*, 35. Az olvasás/írás e „kollaborációja" bevett betoldási mód a klasszikus szövegekben (Richard J. Tarrant, „Toward a Typology of Interpolation in Latin Poetry", *Transactions of the American Philological Association* 117 [1987], 290–297).

26 Stierle jól bemutatja a kommentár kétértelmű helyzetét (*I. m.*, 21); lásd még Minnit arról, hogy a középkori kommentár elkezdi „értekezésként felépíteni önmagát" (*I. m.*, 328); a kommentárokról mint irodalmi művekről, mint a „képek elsajátításának és átalakításának" megörökítőiről: Judson B. Allen, „Commentary as Criticism. The Text, Influence, and Literary Theory of the Fulgentius Metaphores of John Ridewall" = *Acta conventus neo-latini Amstelodamensis: Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973*, szerk. P. Tuynman – G. C. Kuiper – E. Kessler, Fink, München, 1979, 25. A kommentár kiemelt rangjához lásd még McCarty, *I. m.*

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

A következő oldalakon röviden áttekintek három területet, amely különös figyelmet kapott e kötet szerzőitől, illetve a kommentárokról készült újabb tanulmányokban: tagolás („atomizáció", „morzsolódás" vagy „lemmatizáció"), áttételesség, párhuzamok. Ennek során arra a két olvasóra összpontosítok, akit minden kommentáló kísérlet magában foglal: a kommentátorra (aki az „alapszöveget" olvassa), és a kommentár olvasójára vagy közönségére, aki egyaránt olvassa a szöveget és a kommentárt. Szerepük és egymáshoz való viszonyuk alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel az olvasás helyzetével és természetével kapcsolatban.

2. Olvasók és/mint szerzők

> A szövegben egyedül az olvasó beszél.*
>
> Elektronikus szövegemhez saját megjegyzéseim mellett egyre több online elérhető publikációra mutató hivatkozást is rendelni fogok, ezáltal egy elmém művi kiterjesztéseként felfogott kommentár formájában rendszerezve tudásomat és véleményemet.**

„Az olvasó", „a közönség". Legtöbbször nem oszthatatlan egységek; kommentárokról szólva, amelyek nem kerülhetik ki azt az alapvető igényt, hogy hasznosak legyenek, a „közönség" fogalma különösen fontos.[27] A klasszikus szövegekhez írt modern kommentárok nagyjából egységes kivitelűek (hogy a jegyzetek a szöveg alatt vagy után következnek, az hatással van az olvasás módjára, de nem alapvető felfogásbeli különbség

* Roland Barthes, *S/Z*, ford. Mahler Zoltán, Budapest, Osiris, 1997, 191.

** Fowler, *I. m.*, 486.

27 A közönségek sokféleségéről lásd újabban Chrisopher Pelling, „Aeschylus' *Persae* and History" = *Greek Tragedy and the Historian,* szerk. Christopher Pelling, Clarendon, Oxford, 1997, 1–19; még egyetlen olvasónak is lehetnek különböző igényei/válaszai: Stephen Hinds, *Allusion and Intertext. Dynamics of Appropriation in Roman Poetry,* Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 47. A hasznossághoz lásd feljebb a 8. jegyzetet! McCarty (*I. m.*), Don Fowler nyomán, hangsúlyozza a szellemi játék hasonlóan fontos szerepét, ami lehetővé teszi a sokféleséget és a többszólamúságot a kommentárok olvasásában/írásában.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

eredménye), mégis sok megjelenési formájuk van.[28] Ezeket egyfajta tudományos rangsor szerint lehet osztályozni: a nagy vagy sokszor többkötetes (gyakran többszerzős) átfogó kommentártól[29] a közepes kommentáron át, amely kifejezetten diákoknak szól, de termékenyítőleg hat tudósokra is (a cambridge-i „green–yellow" sorozat és az „Oxford reds" már-már védjeggyel rendelkező termékek),[30] a valódi iskolai kommentárig. A rangsor alsó részén levő kötetek általában inkább alapfokú segítséget nyújtanak, beleértve a szószedeteket is. Mivel a kommentár mélyszerkezete számos választ tartalmaz egy sor (gyakran egymástól független) kérdésre, amelyeket az alapszöveg „tesz fel" (de valójában a kommentátor kérdez), a kérdések hozzáigazítása a célközönséghez nélkülözhetetlen a kommentár sikeréhez, amelyet az eladási mutatókon és a könyvismertetéseken mérnek. Így például a feljebb tárgyalt „túlburjánzó" szemléltető párhuzamok és félig emésztett jegyzetek általi „figyelemelterelést" jobban elviselik a rangsor csúcsán levő kötetek, ahol ezt a nyersanyagot inkább a szakértő, mint a diák olvasó értelmezi és használja.[31]

A feltett kérdések jellege természetesen a kommentátor történeti és kulturális előfeltevéseitől függ, amelyek nem csak az antikvitásra vonatkoznak, hanem arra is, hogy miként kell olvasni egy szöveget, valamint az „értelmező közösség" elvárásaitól, aki majd használja – és értékeli – az elkészült művet. Ha a klasszikus kommentátor általában figyelmen kívül hagyja az általános módszertani kérdéseket – Brink előszóbeli önvizsgálata merőben szokatlan, és valójában azt állítja, hogy *nem* tartotta „feladatának e kapcsolatok fogalmi […] vagy a módszer elméleti feltárását" –,

28 A formátumhoz lásd feljebb a 21. jegyzetet! Néhány egyedi „kommentár" eltér a bevett formától – például Goldhill, *Language, Sexuality, Narrative*; Oliver Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy,* Clarendon, Oxford, 1977; *A Companion to the Prologue of Apuleius' Metamorphoses,* szerk. Ahuvia Kahane – Andrew Laird, Oxford University Press, Oxford, 2001.

29 A Homéroshoz írtakhoz lásd West, *I. m.*; de Jong, *I. m.*; a monumentálishoz lásd McCarty, *I. m.*, 4. szakasz.

30 Utóbbihoz lásd Henderson, „The Way We Were". Ebbe a csoportba tartozik az *Aris and Phillips Classical Texts* sorozatban közzétett néhány kötet is, amely a gyenge görög és latin nyelvtudású olvasónak szól, de néhány esetben (például Alan M. Sommerstein, *The Comedies of Aristophanes*, I–XI., Aris & Phillips, Warminster, 1980–2001) már klasszika-filológusoknak szánt mérvadó kiadás.

31 A kérdés-válaszhoz lásd (például) Cutler, *I. m.*, 559–560; Mary Beard – John Henderson, *Classics. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 1995, 58; a *copia* gyönyöreihez lásd feljebb a 18. jegyzetet, és alább a 61. jegyzetet!

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

ennek oka az lehet, hogy a műfaj, amely majdnem olyan régi, mint maga a klasszikus irodalom, könnyen magától értődőnek tarthatja saját megjelenési formáját és előfeltevéseit.[32] Valójában azonban a kommentárok elméletének területe csatatérre hasonlít.[33] A kérdéseket leginkább a szakmai folyóiratokban vitatják meg, de vita folyik erről a kiadók és az oktatók között is, akik megfelelő szintű és fajtájú jegyzetanyaggal ellátott szövegeket keresnek, melyeket diákjaik elé tehetnek. A kommentálandó szöveg megfelelő tagolásának, a vonatkozó anyag kiválasztásának és a párhuzamos szövegek felvételének és idézésének gyakorlati kérdései tényleges gazdasági következményekkel járnak – függetlenül a jelképes érték bármiféle eszményétől, illetve a kommentár megjelenési formájából fakadó befolyás és tekintély szempontjaitól.[34] Egy (játékos) elméleti szinten a szöveg és kommentárja, illetve a kommentár és olvasója közötti odavissza játék a narratív vágy vonzásának összetett megnyilvánulása: a kommentár egyfajta metanarratívává válik, egy elbeszéléssé, amely egy szövegről szól és azt veszi körül. Ennek az elbeszélésnek az alapja az a feszültség, amely egyfelől a kérdéses vagy többjelentésű forrásszöveg keltette zavar, másfelől pedig abból a megelégedésből fakadó rend között keletkezik, melyet a kommentátor ítélete alapján megfejtett – vagy csak elodázott? – rejtvény idéz elő. Alapja továbbá, egyfajta végtelen tükröződés révén, a feszültség a kommentátor „válasza" által rögzített jelentés, illetve a jelentés(ek) sokrétűsége között, amelyet elkerülhetetlenül kibontanak a magából a válaszadási folyamatból adódó új lehetőségek.[35]

32 Brink, *Horace on Poetry,* xiii; vö.: „Általános hermeneutikai probléma nem merül fel; mindnyájan tudjuk, mit jelent a szöveg megértése." Griffin, *I. m.*, 14. Az „értelmező közösség" klasszikus tárgyalása: Fish, *I. m.*; lásd még Lamont, *I. m.*, 53–54.

33 Ez egy „veszélyes küzdőtér". Simon Goldhill, „Wipe Your Glosses" = *Commentaries – Kommentare,* 381.

34 Lásd különösen Boyarin, *I. m.*; Dale F. Eickelman, „Islamic Religious Commentary and Lesson Circles. Is There a Copernican Revolution?" = *Commentaries – Kommentare,* 121–146; vö. Grafton, *I. m.*, 28. E kötet számos szerzője tárgyalja a kommentár gyakorlati oldalát, lásd különösen Ash, Fantham, Stephens és West már idézett írásait.

35 A bekezdésben szereplő narratív vágy és rend fogalmához lásd Barthes, *I. m.* A görög szövegek első ismert exegétája, a rhégioni Theagenés már allegorizálhatta homérosi forrásszövegét – azaz *másként* olvasta; sokatmondó, hogy neve a tekintélyes szerzőjének nevével együtt maradt fenn. Lásd D. C. Feeney, *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition,* Clarendon, Oxford, 1991, 1. fejezet; különösen 9–11; West, *I. m.*, 38. jegyzet.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

3. Tagolás

Il y'a une coupure…*

A kérdés, hogy miként és mennyire kell lemmatizálni egy kommentált szöveget, olyan általános témákat vet fel, amelyek hasonlóak azokhoz, amelyeket maga az olvasás kérdése vet fel, ókori (*scripta continua* esetén miként osztható fel a szöveg olvasható egységekre?) és modern (milyen szerkezeti és tartalmi felosztásokat alkalmazunk egy szövegre olvasás közben?) értelemben egyaránt.[36] A csoportosítás sajátos kérdései (milyen részeket választunk kommentálásra, és milyen kommentárfelhasználó számára?) hasonlóan kapcsolódnak a felosztás általánosabb témáihoz az egész klasszika-filológia területén („hagyományos" filológiai aprólékosságra törekszünk, vagy egy „átfogóbb", „értelmező" megközelítésre? elemző kommentárt akarunk írni az egyes szavakhoz, vagy a szöveg hosszú szakaszainak átfogó tárgyalása a célunk?).[37] A jelen értekezéshez három

* Goldhill, *I. m.*, 416.

36 Az általános kérdésekhez lásd Don P. Fowler, „From Epos to Cosmos. Lucretius, Ovid, and the Poetics of Segmentation" = *Ethics and Rhetoric,* szerk. Doreen C. Innes – Harry Hine – Christopher Pelling, Oxford University Press, Oxford, 1995, 1–18; Uő, „Second Thoughts on Closure" = Uő, *Roman Constructions. Readings in Postmodern Latin,* Oxford University Press, Oxford, 2000, 261–262; 296. Attól függően, hogy mit olvasunk/írunk (διαστήτην vagy δια στήτην – „egy nő miatt") az *Ilias* 1,6-nál, változik a prológusnak és ezáltal az egész eposz tartalmának megértési módja; az ókori forrásokhoz lásd Henry George Liddell – Robert Scott – Henry Stuart Jones, *A Greek–English Lexicon. With a Supplement,* Oxford University Press, Oxford, 1968[9], s. v. στήτα. A felosztás alapvető az ókori olvasás, vagyis *grammatiké* terén – Stanley F. Bonner, *Education in the Roman World,* Universtiy of California Press, Berkeley, 1977, 220–226.

37 Goldhill *(Language, Sexuality, Narrative)* megközelítése, amely dekonstruktív elemeket épít az *Oresteia* szoros nyelvi és szövegelemzésére, érdekes eset/kérdés e tekintetben. A terjedelmes szövegrészek elemzésének igénye aligha új – vö. Dante Can Grandéhoz: „Ha tehát bárki arra vágyik, hogy valamilyen bevezetést készítsen egy mű valamely részéhez, ez arra kényszeríti őt, hogy valamelyest bemutassa az egészet, aminek az része". Paget Toynbee és Colin Hardie fordítása, idézi: *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100 – c. 1375. The Commentary Tradition,* szerk. Alastair J. Minnis – Alexander Brian Scott, Clarendon, Oxford, 1988, 6. A továbbiakhoz lásd Gibson, *I. m.*; Rowe, *I. m.* A csoportosításhoz lásd James J. O'Donnell, *Avatars of the Word. From Papyrus to Cyberspace,* Harvard University Press, Cambridge, 1998; általánosabban: Michel Foucault, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája,* ford. Romhányi Török Gábor, Osiris, Budapest, 2000, 9–18; a kommentárok stílusának divatjaihoz lásd (például): „a felfogások arról, hogy mi fogadható

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

pont tartozik szorosabban: (1) hogyan választunk egy szövegrészletet lemmatizációra (a lemmák vajon „természetesek" és „elkerülhetetlenek"?), (2) mekkora szabadságunk van e választás során (milyen szükségszerűségeket teremt a kommentár választott szintje?), (3) az olvasó szempontjából mi történik a *nem* lemmatizált és a lemmatizált szöveggel mint egésszel?

Érdemes elidőzni a nyilvánvalónál: az a legfontosabb, hogy miként osztunk fel egy szöveget olvasási, illetve kommentálási célból. Glenn Most a Pindaroshoz írt kommentárok világos tárgyalása során, és John Ma a tudományos előadásmód hangvételeinek finom összehasonlításakor egyaránt „atomokként" emlegeti a lemmákat és a szöveg „atomizációjaként" azt a folyamatot, amelynek során kiválasztjuk őket – ez a szóhasználat a legkisebb, legkevésbé osztható egység képét idézi fel, ráadásul egy *elkerülhetetlen* egységét: mi „természetesebb" és „adottabb" az atomnál? A lemmák lehetséges hatására összpontosítva Glenn Most ezt írja:

> Az atomizált szöveg egységeinek egyedi létezése összekapcsolódik módszertani egyenértékűségükkel (mivel mindegyik olyan kérdést vet fel, amit az értelmezőnek meg kell válaszolnia), illetve egymástól való elszigeteltségükkel (mivel a kérdés minden esetben egyedi) […] A szöveg részei úgy haladnak át az értelmező látómezején, mintha egy szerelőszalagon lennének.

Ebben a megfogalmazásban a kommentátor szemlátomást passzív befogadója egy sor különálló problémának, amely a szövegben rejlik – bár nem tudjuk, ki üzemelteti a szerelőszalagot (az alapszöveg szerzője? a kommentárhagyomány?).[38] A kommentárolvasás gyakori tapasztalata azonban megerősítheti az elkerülhetetlenség érzését. Mindenki, aki egy

el kommentárként, egyértelműen úgy változnak, ahogyan azok az intézményi keretek módosulnak, amelyekben a kommentátorok dolgoznak." Vallance, *I. m.*, 225.

38 Glenn W. Most, *The Measures of Praise. Structure and Function in Pindar's Second Pythian and Seventh Nemean Odes,* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985, 36–37. Annak veszélyét, hogy a szöveget „egységek halmazára" redukáljuk, az a szabadság ellensúlyozhatja, hogy „a kommentátornak a szöveg egyes részeihez fűzött megjegyzéseit különböző megközelítési szempontokból különböző irányokba fordíthatjuk". Griffin, *I. m.*, 13; vö. Ma, *I. m.*, 75.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

adott műnek már egynél több kiadását használta, tudja, hogy nem csak az egy adott ponthoz idézett szemléltető párhuzamok vándorolnak. Maguk a lemmák is tudósról tudósra öröklődnek, ami azt eredményezi, hogy az olvasók – beleértve a későbbi kommentátorokat – a szöveg többi részét kevésbé tartják fontosnak, mivel nincs exegetikai hagyománya. Azon olvasók számára, akik anélkül tanulmányozzák a kommentárt, hogy mellette szoros olvasásnak vetnék alá az egész szöveget – ezek a „rajtaütésszerű" kommentárhasználók (akik között, gyanítom, sok kutató tudós is van)[39] –, a forrásszöveg nem lemmatizált részei akár szó szerint meg sem jelennek.

Később még visszatérek az átmenetek általánosabb tárgyalásához; most szemléltetés gyanánt elemzem Weissenborn–Müller (*T. Livi Ab urbe condita libri*, Berlin, 1885[8]), Heurgon (*T. Livi Ab urbe condita liber primus*, Paris, 1963 [1970[2]]) és Ogilvie (*A Commentary on Livy Books 1–5*, Oxford, 1965) kommentárjait Livius 1,47,4–7-hez:

> „Quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est: di te penates patriique et patris imago et domus regia et in domo regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. Aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? Quid te ut regium iuvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios aut Corinthum; devolvere retro ad stirpem, fratri similior quam patri." His aliisque increpando iuvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest si, cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo ut duo continua regna viro ac deinceps genero dedisset, ipsa regio semine orta nullum momentum in dando adimendoque regno faceret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare minorum maxime gentium patres; admonere paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere; allicere donis iuvenes; cum de se ingentia pollicendo tum regis criminibus omnibus locis crescere.
>
> „Miért nem gyürkőzöl már neki? Nem Korinthosból vagy Tarquiniiből származol, mint apád, nem idegen trónra kell törnöd: házad és hazád istenei, atyád képmása, királyi palotád, benne a királyi trón, sőt maga a Tarquinius név – mindez királlyá avat, királyságra hív Téged. Vagy ha ehhez nincs bátorságod, miért hitegeted a polgárokat? Miért tűröd, hogy egy király fiának tartsanak? Takarodj vissza Tarquiniibe vagy Korinthosba; süllyedj vissza az őseidhez, hiszen olyan vagy, mint öcséd, nem pedig mint apád." Ilyen és ehhez hasonló szidalmakkal ösztökélte az ifjút, és nem volt képes belenyugodni, hogy Tanaquil, az idegen asszony képes volt egymás után kétszer is megszerezni a királyságot, egyszer a férjének, másszor a vejének, ő meg, a királyi vérből való leány, egyáltalán nem szólhat bele, hogy kinek adják vagy kitől veszik el a trónt. Felesége őrjöngő becsvágya Tarquiniust is tettre buzdította: végiglátogatta a patríciusokat, kiváltképpen a kevésbé előkelő családokat, és támogatásukat kérte; emlékeztette őket, hogy atyja mennyi jót tett velük, amiért most illene leróniuk hálájukat neki; ajándékokkal csábította magához a fiatalokat; fényes ígéreteivel és a királyra szórt vádaskodásaival mindenfelé nagy befolyásra tett szert.*

39 Ash, *I. m.*, 274. Lásd még: „Talán a kommentárok írói is ilyen felhasználókra számítanak, és ez megjelenhet néhány kommentátor szerkesztési szokásaiban is." Goldhill, „Wipe Your Glosses", 405–406. A közösen használt lemmákhoz lásd különösen Albert Rijksbaron, „The Xenophon Factory" = *The Classical Commentary,* VI. szakasz.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

A három kommentár közül a legkorábbi a következő lemmákat hozza: **peregrina regna; moliri; patrii; imago; domus; frustraris; regium iuvenem; conspici; facesse; devolvere; fratris… patris; increpando; dedisset; monumentum… faceret; muliebribus… furiis; circumire et prensare; beneficii; iuvenes; regis criminibus; omnibus locis crescere**. Heurgon a következőket hozza: **quin; accingeris** (Weissenborn–Müller a 47.5 *devolvere* mellé idézi *comparandum* gyanánt, de nem lemmatizálja); **moliri; di penates; patris imago; creat; parum animi; facesse; devolvere; stirpem tuam; his aliisque; nec conquiescere potest si; momentum facere; furiis; muliebribus; circumire; admonere; criminibus**.[40] A francia szövegkiadó szemmel láthatóan független a némettől; ez az eltérés részben

* Kis Ferencné fordítását átdolgozta Kopeczky Rita – akinek köszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az egyelőre kéziratban lévő átdolgozott változat megfelelő részletét.

40 A Weissenborn–Müllerrel közös lemmák (Wilhelm Weissenborn – Hermann Johannes Müller, *T. Livi Ab urbe condita libri,* Weidmann, Berlin 1885[8]) aláhúzva (a szövegbeli eltérések figyelmen kívül hagyásával); de ahol a német kiadásban a *patris* és az *imago* külön szerepel, ott Jacques Heurgon (*T. Livi Ab urbe condita liber primus,* PUF, Paris, 1963) elszigeteli a főnévi szókapcsolatot; fordított a helyzet az 1,47,7 *muliebribus… furiis* részénél, ahol a francia szövegkiadó elválasztja a szavakat (és rejtélyes módon felcseréli a sorrendjüket).

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

annak következménye lehet, hogy az előbbi kiadása egy viszonylag szűk témakört érintő sorozathoz tartozik. Végül Ogilvie ezeket hozza: ***quin accingeris*; Corintho; *di te penates*; imago; facesse hinc; devolvere retro; fratri similior quam patri; muliebribus instinctus furiis; minorum… gentium; circumire et prensare; allicere donis iuvenes**.[41] Bár Ogilvie a lemmákban rendszerint több szöveget idéz, mint bármelyik elődje, csak két lemmája (*Corintho* és *minorum… gentium*) nem e két korábbi kommentár valamelyikéből származik.[42] Megjegyzései érdekes módon messze eltérnek mindkét elődjétől; vagyis annak kiválasztását, hogy mi fontos Livius e mondatainak megértéshez, *nem* az átvétel határozza meg. Azt viszont igen, hogy mit tart érdemesnek a kommentálásra.

A futószalag komoly következményekkel jár. Egy szöveg kommentálásra érdemes részeinek kiválasztása értelmezés kérdése, amely – mint minden más értelmezési folyamat – a kommentátor ideológiai és elméleti hátteréről, előfeltevéseiről és véleményeiről árulkodik, valamint arról, hogyan ítéli meg, mire van szüksége a közönségnek. Akár elfogadjuk Barthes megállapítását, miszerint „a szövegben egyedül az olvasó beszél", akár úgy véljük, hogy olvasóként a szerző saját hangját akarjuk meghallani, mindenképpen rá kell jönnünk, hogy az egyik ember lemmái a másik számára érdektelen részletek lehetnek. Még korábbi lemmák felidézése is az értelmező tette (*Pierre Menard, a Don Quijote szerzője* kísértete?), amely egyrészt kapcsolódik a tudományos tekintély *aemulatió*jának és elfogadásának gondolatköréhez (lásd alább, a 4. szakaszt), másrészt az ismétlés természetének elméleti kérdéseihez.[43] Mint valaki más olvasásá-

41 A Weissenborn–Müllerrel közös lemmák aláhúzva, a Heurgonnal közös, de Weissenborn–Müllerrel nem közös lemmák aláhúzva és döntve.

42 Sok más kommentár is van Livius 1. könyvéhez; a Robert M. Ogilvie tudós feldolgozását (*A Commentary on Livy Books 1–5.,* Oxford University Press, Oxford, 1965) megelőzőek közül csak a legismertebbek közül választottam kettőt. A terjedelem (Heurgon a legszerényebb, Ogilvie a legbővebb) és a nemzeti hovatartozás természetesen szintén szerepet játszik az eltérésekben; az utóbbihoz lásd Rijksbaron, *I. m.*, IV. szakasz; E. J. Kenney, „Great Britain. Latin Philology" = *La filologia nel secolo XX. Atti del congresso internazionale, Roma, Consilio nazionale delle ricerche, 17–21 settembre 1984*, II., Pisa, 1989, 619–649; Grafton, *I. m.*, 20–24; továbbá vö.: „a brit olvasó, föltéve, hogy nem fertőzték meg kontinentális gondolatok, általában véve elégedett lesz." Griffin, *I. m.*, 14.

43 Beleléphetünk-e kétszer ugyanabba a párhuzamba? Lásd Shlomith Rimmon-Kenan, „The Paradoxical Status of Repetition", *Poetics Today* 1 (1980), 152–153. A szerző saját hangja, a megfelelő korlátozásokkal: David A. West, *Cast out Theory. Horace Odes 1.4 and 4.7,* Classical Association, London, 1995, 15–17; érdektelen részletek: „Thersités

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

nak nyomai, a lemmák irányíthatják az értelmezést – de ha felelős olvasók vagyunk, felhívást is jelentenek a kommentátor véleményének megkérdőjelezésére. Ha a teória *(*θεωρία*)* eredete a „látás", akkor a válogatás és a lemmatizáció művelete alapvető az elméletalkotás szempontjából, mivel egy olyan mintát illeszt a szövegre, amely más megvilágításban láttatja azt. A lemmatizált szöveg szó szerint másképpen néz ki, így pedig az olvasó is másmilyennek látja. A nem lemmatizált szöveg nincs jelen, nincs kiemelve, láthatatlan – szó szerint (ha nem térünk vissza a kommentártól a szöveghez)[44] vagy átvitt értelemben –, mivel a kommentárok mai napig gyarapodó és egyre tekintélyesebb hagyománya nem vesz tudomást róla.

Emellett a szövegrészletek kiválasztásának és elemzésének folyamata egyre inkább kibillenti a szöveget a középpontból. E folyamat a kommentár puszta létével kezdődik, amely eltereli a figyelmet az egységes „eredetitől". Barthes szavaival szólva a kommentátor a következőképpen jár el:

> Csillagokká repesztjük szét tehát a szöveget, megrengetjük, akár egy kisebb földmozgás, hogy szétessen a jelentés olyan darabjaira, melyeknek az olvasás csak a tovagördülő mondatokban, az elbeszélés folyékony szövegében, a hétköznapi nyelv nagy természetességében észrevehetetlenül egybeforrt sima felszínét érzékeli. A pluralitás igenlésén alapuló kommentár nem „respektálhatja" a szöveget: vezérszövegünket *[texte tuteur]* folyamatosan széttördeljük, félbeszakítjuk, anélkül, hogy tekintettel lennénk természetes […] tagolódására. A kommentár munkája – amennyiben semmilyen totális ideológia érvényességét nem kívánja elismerni – pontosan abban áll, hogy kíméletlenül *kezelésbe veszi* a szöveget, hogy a szöveg *szavába vág*. Mindezzel azonban nem a szöveg […] *minőségét*, hanem „természetességét" tagadja.[45]

Lex commentariensis quartája? Ah, ez a következő, amikor egy szakasz igazán nehéz, akkor egyáltalán semmilyen kommentárt nem kap." Jones, *I. m.*, 28.

44 Ez különösen könnyen előfordulhat az Ogilvie-éhez hasonló kommentárokban, amelyek nem hozzák az alapszöveget. A költői szövegekben, különösen az olyan sűrűkben, mint a líraiak, minden szó lemmatizálható; a lemmatizált szövegnek még így is más kinézete lesz.

45 Barthes, *I. m.*, 25, 27–28; idézi még George P. Landow, *Hypertext 2.0*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997, 64; vö. még „a zárt, egész, abszolút tárgyként felfogott mű fetisizmusáról": Gérard Genette, *Figures of Literary Discourse,* ford. Alan Sheridan, Columbia University Press, New York, 1982, 147, valamint: „A szöveg

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

Szövegével együtt a kommentár arra kényszerít bennünket, hogy szembesüljünk az írás és az írott anyag mesterséges mivoltával.

A lemmák addig is elmehetnek, hogy kétségbe vonják a szöveg linearitását, mondatainak ezt a (látszólag) alapvető tulajdonságát, amelyek az első szótól az utolsó felé haladnak, amint a munka is a kezdetétől a végéig tart. Például: Richard F. Thomas (*Virgil Georgics,* I–II., Cambridge UP, Cambridge, 1988) a *Georgica* 4,545–546-hoz: *inferias Orphei Lethaea papavera mittes* / *et nigram mactabis ovem lucumque revises*. A két versor általános elemzése után így lemmatizál: **inferias Orphei… papavera mittes; Lethaea papavera; mittes** / **…mactabis… revises**. A lemmák előrehaladásával értesülünk arról, hogy a *papaverá*nak van egy mellékneve (amely először a kihagyásban rejtve maradt); aztán a kommentár veszi a *mittes*t az első lemmából és a költemény következő sorára irányítja figyelmünket; ez a kiterjesztés kettős folyamata – belső és lineáris –, amire az első lemma nem utal. Akár az „egész" szöveggel kezdi az olvasó, és utána folytatja a kommentárral, akár (meg nem engedett módon) a kommentárral kezdi és utána folytatja az „eredeti" szöveggel, az eredmény egyaránt fragmentáció és – legfőképpen – felhívás arra, hogy másként rakjuk össze a mondatokat, mint ahogyan a szöveg szerzője valamikor tette. A kommentárok ahelyett, hogy „erősen felértékelnék" a szöveget, kikezdik a tekintélyét – néha gyökeresen. Az egyik ilyen kihívás a kritikus által véghezvitt tagolás: bármilyen mintát szőtt is a szerző a műbe, a kommentátor óhatatlanul dekonstruálja azt, szétszedi és de-kon-textualizálja.[46]

Ez a fragmentáció felveti a szöveg egész voltának kérdését, amelyet Barthes (a fenti idézetben) „totális ideológiának" nevez. Értelmünkkel felfogjuk, hogy minden szöveg konstrukció – *csinált* valami, fikció –,

bármiféle értelmezői perspektívába állítása egyenlő lehet annak dekonstruálásával." Ithamar Gruenwald, „The Scripture-Effect" = *Text und Kommentar,* 79. A szöveg „középpontjához" lásd Lamont, *I. m.*, 58–59; Landow, *I. m.*, 88; Jerome J. McGann, „A hipertext alapjai", ford. Árkos Eszter, *Helikon* 50 (2004/3), 366–385.

46 Ellentétben azzal – vagy azt kiegészítve –, amit sokan megjelöltek már a kommentárok alapvető rendeltetéseként: például a mű elhelyezése kulturális, történeti, irodalmi vagy egyéb összefüggésében. Lásd Stierle, *I. m.*, 21–22, illetve Andrew R. Dyck, „Text and Commentary. The Example of Cicero's *Philosophia*" = *The Classical Commentary,* 319–330; Laird, *I. m.* A linearitáshoz lásd Lamont, *I. m.*, 57–58.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

mégis azt *akarjuk*, hogy „természetes" egész legyen. (Érdemes megfontolni például, hogy antik művekkel kapcsolatban mennyi vita kezdődött azzal a kérdéssel, hogy a mű „egységes"-e vagy sem.) A klasszika-filológia területén ez a kérdés különösen égető: a klasszikus szövegek fennmaradásának bizonytalansága komoly ellenérzést szül az olyan tudományos irányzatokkal szemben, amelyek vagy nem ezekre az esetleges szövegekre összpontosítanak, vagy túl közel járnak ahhoz, hogy a nagy gonddal rekonstruált egészet visszalökjék kezdeti romos állapotába.[47] Azáltal, hogy a kommentárokat a „tiszta", „hősies", „tisztító" szövegkritika segédleteként osztályozzák,[48] a tudósok megkísérlik (talán öntudatlanul) domesztikálni azt, ami egyébként talán csak egy alkalmatlan módja az olvasásnak: nem az eredeti szöveg, de nem is egy arról szóló könyv, hanem valami a kettő között; a kritikus és a szerző fúziója, ahol az előbbi – egészen a leghagyományosabb történeti és/vagy filológiai módszerek alkalmazásának leplébe bújva – „kezelésbe veszi" a szöveget és éppen akként mutatja be azt, ami a szöveg valójában: valami csinált dolog. Bárhogyan legyen is, a lehetséges világok e legjobbikában nem úgy szeretném látni a kommentárt, mint egy „zárt tananyag segédeszközét", amelyet azok vetnek be, akik a szövegkritika felfegyverzett úttörőinek nyomdokain járnak, hanem mint egy olyan térképet vagy felfedező utat, ahol a természet és az értelem együttesen nem csak megmagyarázza a szöveget, hanem újjá is teremti azt.

4. „Mindig csak arra figyelj, kérlek, hogy kutatásnak hívd"[49]

> Mint minden szövegkiadó, kifosztottam az elődeimet, néha hivatkozással, de gyakran anélkül.*

A lemmák és a szemléltető anyag nemzedékről nemzedékre való ismétlődésének ismert folyamata talán a leginkább közös témája e kötet tanulmá-

47 E kötetben lásd különösen Budelmann, Hunter és Stephens írásait, illetve vö. Moles ismertetését Goldhill művéről: *Language, Sexuality, Narrative,* 59.

48 Griffin, *I. m.*, 13; az alábbi vadnyugati hasonlatok szintén tőle.

49 Lásd Tom Lehrer *Lobachevsky* című számát.

* E. R. Dodds, *Euripides Bacchae,* Oxford University Press, Oxford, 1960, vii.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

nyainak.[50] E folyamat hatására elvész a kommentátor egyéni hangja, amelyet elnyelnek „a korábbi kommentátorok" hullámai. A lemmák vándorlása szemlátomást megkérdőjelezi azt az elméletet, miszerint a kommentátorok tudatos értelmező tevékenységet folytatnak: nagyon is lehetséges, hogy a szemük előtt elvonuló ablaktalan monászokat maga a kommentárhagyomány hajtja.[51] E hagyomány egyrészt a bölcsesség tárháza lesz, amely a jövő tudományát táplálja: a *variorum* kiadások látványként jelenítik meg a (válogatott) kommentátorok összegyűjtött nézeteit, miközben termékenyen alárendelnek minden egyéni hangot az egésznek; eközben az online kommentárok, (elméletileg) végtelen bővítési lehetőségükkel, egy újfajta (szerző nélküli?) *variorum* mintáját nyújtják.[52]

És mégis. Az átvételeket tartalmazó kommentárokban erős ösztönzést jelent az *aemulatio* és a hatásiszony. Léteznek a kommentároknak helyhez és időhöz kötött divatjai, amelyek csökkentik a korábbi nemzedék munkájának másolására irányuló vágyat.[53] Ogilvie fentebb említett megjegyzései Livius 1.17.1–4-hez nem másolják a korábbi anyagot ugyanolyan mértékben, mint a lemmái. Azonban ha figyelembe vesszük a műfajban szokatlanul mélyen gyökerező feszültséget hagyomány és eredetiség között, valamint a korábbi kommentátorok nézeteinek idézése iránti vonzódást (akár az alaposság, akár a tekintély légkörének megteremtése igényli ezt), ez az *aemulatio* valamelyest megfékezhető. Ebben, mint egyéb

[50] Egyúttal humor forrása is: vö. Belloc, *I. m.*, 173–174 arról a hivatkozásról, amit 1738 óta „először elrontottak, majd másolták és újramásolták… az egyetemi sarlatánok". Lásd különösen Henderson, „The Way We Were", Austin ön-*aemulatió*ja/javítása kapcsán.

[51] Feljebb, 3. szakasz. A *mos maiorum* iránti tiszteletből fakadó néhány komoly nehézséghez lásd például Malcolm M. Willcock ismertetését (Geoffrey Stephen Kirk, *The Iliad: A Commentary*, III–VI., Cambridge University Press, Cambridge, 1993): *Classical Review* 44 (1994), 256 (problémák abból eredően, hogy a Leaf-féle Homéros szolgál a cambridge-i *Ilias*-kommentár alapjául).

[52] A *variorum*hoz lásd Fish, *I. m.*, 147–180; Ciceróról: Dyck, *I. m.*, 320; az internethez lásd McCarty, *I. m.*; Stephens, *I. m.*; és (szkeptikusan) Fantham, „Commenting on Commentaries", 418–419. A megjelent és bevett kommentárok digitalizálása és/vagy bekebelezése érdekében indított vállalkozások az átvételek új kérdéseit vetik fel – a szellemi tulajdonról és a szerzőség meghatározásáról nem is szólva. Általában lásd Landow, *I. m.*, 4. fejezet.

[53] Vö. például Willcock ismertetését (*I. m.*, 257.) arról, hogy Oxfordban miért kedvelik Colin W. Macleod *Ilias* 24-kommentárját (*Homer: Iliad Book xxiv*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982); lásd még az Aischylos-kommentátorok versengéséről Goldhill, „Wipe Your Glosses".

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

dolgokban is – és az erőszakosság ellenére, amiről néhány kommentátor híres, különösen a Housman-féle hagyomány követői –, a kommentátor gyakran tartózkodik attól, hogy kimondja: „Úgy vélem."[54] A kommentátorok mégis sokféleképpen, nem utolsó sorban egyre titokzatosabb párhuzamok és szakirodalmi tételek elővezetésével, versengenek egymással abban, hogy mindinkább tudós – vagy velős – műveket alkossanak.

Szemléltetés gyanánt itt két híres kommentátor megjegyzéseit vizsgálom meg Sophoklés, *Aias* 167–171-hez:

> **167–171 ἀλλ' ὅτε γὰρ δὴ… πτήξειαν ἄφωνοι**. E szakasz legvalószínűbb magyarázata szerint az αἰγυπιόν után a 169. sorban be kell szúrni egy **δ'**-t. „Semmit nem tehetünk nélküled; *nem* (gyámoltalanok vagyunk), *mivel*, amikor elkerülik szemed, csiripelnek, mint a gyülekező madarak, *de* (δέ) elborzadva a hatalmas keselyűtől, talán hirtelen meglapulnak", és így tovább. Figyeljük meg a következőket:
>
> (1) **ἀλλὰ;** bevezeti a közvetlenül előtte *tagadó* alakban szereplő állítás megerősítését (165 οὐδὲν σθένομεν), vö. *Élektra* 307…
>
> (2) **ἀλλὰ … γὰρ** elliptikus: „Nem (semmit nem tehetünk), mivel" és így tovább, vö. *Élektra* 223… *Antigoné* 155… és így tovább.
>
> (3) A **μέγαν αἰγυπιόν δ' ὑποδείσαντες** olvasat, amely lehetővé teszi, hogy a μέγαν αἰγυπιόν szavak *kezdjék* a szakaszt az ellenfelek hirtelen zavarának leírásával, jelentékeny erőt és hangulatot kölcsönöz ezeknek a szavaknak. Sokkal színtelenebb lesz a kifejezés, ha töröljük a ὑποδείσαντες-t és az ἀγέλαι utáni pontot, ezután pedig vesszőt teszünk az αἰγυπιόν után, és a vezérige az **ἀπέδραν** helyett az ἀποδρᾶσαι lesz.
>
> (4) Ezt az olvasatot erősíti az a tény, hogy mivel a **ὑποδείσαντες** Aias ellenfeleire utal (és nem a madarakra, ahogy a scholionok értették), a hasonlat metaforává változik: a „keselyű" Aias. Ez igencsak megfelel a sophoklési ábrázolásmódnak; vö. a megjegyzést *Antigoné* 117 és a következőkhöz. A többi nézethez lásd a függeléket.
>
> **ὅτε … δὴ**, epikus, 'most … amikor', 'amikor … végül'; *Odysseia* 2,314 νῦν δ' ὅτε δὴ μέγας εἰμί. – **ἀπέδραν** az ἀπέδρασαν helyett (Thukydidés

[54] A kommentátorok erőszakosságához lásd Goldhill, „Wipe Your Glosses", 390–391; illetve Budelmann, *I. m.*; 149; a békés kommentárhoz lásd Henderson, *I. m.*, 213; az „én" szerepéhez lásd feljebb az 1. szakaszt.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

1,128)… – **αἰγυπιόν**, homérosi kép: *Odysseia* 22,302… – **τάχ' ἄν** csak azt jelentheti, hogy „talán", nem vehetjük külön úgy, hogy **τάχα**, 'gyorsan'; az **ἐξαίφνης** a **πτήξειαν**-hoz veendő, függetlenül Alkaios fr. 27-től, amire a költő egyértelműen gondolt… – **σιγῇ πτήξειαν ἄφωνοι**: a **σιγῇ** dermedt félelemre utal, vö. Pindaros *Pythói ódák*, 4,57…

ἀλλ' … γὰρ, mint máshol (Denniston, 103), egy kitérő után visszatér a fő témához, a **δὴ** pedig a **γὰρ**-t hangsúlyozza (Denniston, 244): „Valóban, azonban amikor…" Jebb viszont az **ἀλλ' … γὰρ**-t úgy érti, hogy „Nem (semmit nem tehetünk), mivel", *Élektra* 223 és *Antigoné* 155 említésével. A **ἄτε** (ἅπερ) = 'mint' szóhoz lásd még Denniston, 526. Az **ὄμμ'** itt 'látvány, látás' (lásd az Indexet). **ἀπέδραν**: az ἔδρασαν rövidebb alakja … **παταγοῦσιν**: hangfestő – 'ricsajozik' (beleértve a verdesést, csapkodást, illetve a hangadást, vö. Liddell–Scott–Jones, *Lexicon of Classical Greek*). **αἰγυπιόν**: itt 'sas' (nem 'keselyű', mint máshol gyakran), mint *Ilias* 17,460 és *Odysseia* 22,302 (amely sok mindenben hasonlít erre a szakaszra) – a keselyűk nem üldözik és félemlítik meg a többi madarat, lásd D. W. Thompson, *A Glossary of Greek Birds*, Oxford, 1936[2] és Snell–Mette, *Lexikon*: αἰετός. Az általános felfogáshoz vö. Alkaios 52… (nagyon hasonlít Sophoklés itteni szavaira: ἐξαίφνης … φανείης) – a *hasonlat* teljesebb kifejtése: Bakchylidés, *Epinikiai* 4,16–30. Talán szándékolt célzás az Αἴας etimológiájára az αἰετός-ból (lásd a 430-hoz írottakat). A kisebb madarak és a sas képe egészében tiszta, de a 169 pontos szerkezete bizonytalan; minden kézirat **αἰγυπιόν ὑποδείσαντες**-t tartalmaz… Jebb és Pearson nyomán elfogadtam a **δ'** Dawes-féle beillesztését, bár nem teljes meggyőződéssel. További javaslatok: σ' (Toup); γ' (Heath); a **ὑποδείσαντες** törlése (Dobree), illetve a φανείης mögé helyezése (Lobeck); erőteljesebb átalakításokhoz lásd Harry 105–106, valamint *Classical Philology* 8 (1913), 88–90. Az ἐξαίφνης egyaránt vonatkozik a φανείης és a πτήξειαν szavakra (vö. a 153-hoz írottakat).[55]

[55] Richard C. Jebb, *Sophocles: The Plays and Fragments* VII., *The Ajax,* Cambridge University Press, Cambridge, 1896, 35–36 (a szövegpárhuzamok terjedelmes idézeteinek nagy részét kihagytam); William Bedell Stanford, *Sophocles: Ajax*, Macmillan, London, 1963, 80 (itt is kihagytam néhány görög idézetet és két rövid alaktani megjegyzést).

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

A külalakban jól látható eltérések vannak, amelyek különbségeket eredményeznek az elemzések áttekinthetőségében: a korábbi kommentár ránézésre könnyebben követhető. Ez részben a „rajtaütésszerű" kommentárhasználóknak kedvez, és olyan megjegyzéseket hív elő, amelyek sorrendje és összefüggései könnyebben emészthetők. Néhány részletkérdés: a δ'-t illető megjegyzés, amellyel Jebb az egész szakaszt feltárja, és amely egészen a (4)-es pontig tart, ahol a sophoklési képalkotásról van szó, Stanford elemzésében megoldhatatlan szövegproblémaként tűnik el (bár nem kevés helyet kap). Jebb ezzel szemben a fontosabb szövegproblémák részletes tárgyalását félreteszi a *Szövegkritikai megjegyzések*ig, amelyek a dráma után következnek. Az αἰγυπιόν esetében Stanford számára a központi kérdés az, hogy milyen madárról van szó (nem csak az etimológia és a madártan segítségét veszi igénybe, hanem Jebb Homéros- és Alkaios-párhuzamai mellett említ egy Bakchylidés-szakaszt is); Jebb számára ez megint a sophoklési képalkotás átfogóbb kérdésébe torkollik. A korábbi kommentátor inkább ösztönösen, mint árnyaltan fogalmaz: „a »keselyű« Aias". A „többi nézet" részletes tárgyalása újra egy *Appendix*be kerül. Ezek az eltérések (és még található több is) bizonyos mértékig a kommentátorok szélesebb tudományos érdeklődését tükrözik: nagy Sophoklés-kiadásában Jebb végig a maga teljességében kívánja bemutatni a drámaírót, míg Stanford különös érdeklődést mutat a szójáték és a kétértelműség iránt. Világosan látszik azonban, hogy Stanford számára Jebb kommentárja ugyancsak kommentálásra váró szöveg – ezt Barthes „texte tuteur"-nek mondaná –, majdnem ugyanannyira, mint Sophoklés darabja. A viszony azonban sokrétű. Első nézetkülönbségüknél (az **ἀλλ' … γὰρ** jelentésénél) Stanford mindössze csekély véleménykülönbséget állapít meg („Jebb viszont…"); a másodiknál, az αἰγυπιόν jelentésénél, helyesbíti Jebbet („nem »keselyű«, mint máshol gyakran"), de nem nevezi meg őt (az ἐξαίφνης határozószóra vonatkozó utolsó mondatához hasonlóan). Ez a nagy elődd iránti tisztelettudó magatartás. Ahol kifejezésre kerül, ott a véleményegyezés – érdekes módon – távolságtartó: „Jebb és Pearson nyomán elfogadtam… bár nem teljes meggyőződéssel" (s aztán további lehetőségek következnek, tudós hivatkozásokkal, amelyek megkérdőjelezik az egyetértést).

Az *aemulatio* a kommentárokban inkább befelé, semmint kifelé szól; a tudósok szakmai igényeit szolgálja, nem pedig a szakmán kívüli vagy

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

diák olvasókét. Ki merészelne megnyilvánulni egy olyan szöveg kérdéses helyeivel kapcsolatban, amelyet egy rangos kommentár már körültekintően megvizsgált? Ki lehetne jobb, mint Fraenkel, Dodds, Barrett, Mayor, Gudeman, Goodyear – akár abban az értelemben, hogy megkísérelné leváltani őket, akár pedig abban, hogy folytatná az általuk elkezdett munkát ugyanazon szöveg egy másik szakaszán?[56] Felmerül azonban a kérdés: lehetséges-e megírni az *első* kommentárt egy műhöz? Hogyan nézne ki egy ilyen? Avagy egy kommentárt érdemlő szöveg mindig már rendelkezik kommentárral?[57]

5. Párhuzamok hálózata avagy az olvasó felel-őssége

Az eddigi tárgyalás megkísérelte érzékeltetni a kommentárok összetett mivoltát: erősen személyes, ugyanakkor mélyen közösségi természetüket, valamint a feszültséget, melynek oka, hogy egyrészt hasznosnak kell lenniük és válaszokat találniuk adott kérdésekre, másrészt viszont hajlamosak inkább bonyolítani, mint egyszerűsíteni egy szöveg hangjait. Ezek a tényezők nem csak a kritikust érintik, hanem az olvasót is – és különösen őt. Ez leginkább talán az olvasónak szánt utasítások rendszerében látszik, amit minden kommentátor alkalmaz: a „vö." és „pl." rövidítésekben, valamint egy adott szóhoz, fordulathoz vagy gondolathoz összegyűjtött párhuzamokban.*

A kommentárzsargon[58] e jellegzetes elemei is mutatják azt a kettősséget, amely a kommentárok és a kommentárok értelmezésének sajátja. Egyrészt semmi akadálya, hogy egy kommentárt anélkül olvassunk, hogy bármely, „vö."-vel és „pl."-lal induló hivatkozásának utánamennénk. A párhuzamok és a szakirodalom egyszerűen tekintélyt biztosítanak a

56 Nyilvánvalóan minden kor más és más kommentárt kíván – egy új szövegkiadás elkészítése korántsem mindig elsődlegesen ödipális cselekedet. Lásd feljebb a 42. jegyzetet; Dyck, *I. m.*, 324–327; továbbá vö. az előszók jellegzetes nyitásait: „Ez az első angol nyelvű kommentár X-hez ennyi meg ennyi év után…"

57 Kommentárt érdemlő: feljebb, 5. jegyzet. Néhány szövegkiadó hangsúlyt helyez arra, hogy *nem* használ korábbi kommentátorokat – Kenneth J. Dover, *Aristophanes' Clouds,* Oxford University Press, Oxford, 1968, viii.

* Részletes tárgyalásukhoz lásd Gibson, *I. m.*

58 Laird, *I. m.*, 196.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

kommentátornak; mivel a szöveget „biztonságosan mozdulatlanná, katatónná és ártalmatlanná teszik",[59] e forgatókönyv szerint el is tántoríthatják az olvasót attól, hogy a kommentátor válaszai mögé nézzen. A tudományos apparátus inkább képletes lesz, mint magyarázó: szimbolikus kommunikáció, amelynek megértése nem kíván további kutatást, mondanivalója azonban szakmai rangról és vetélkedésről szól, oly módon, amely félelmet és tiszteletet ébreszt az olvasóban.

Ha azonban valaki mégis úgy dönt, hogy utánamegy a párhuzamoknak, olyan kommentárt kap, amely „elfordul attól a tárgytól, amelyet saját jogán kezdett vizsgálni", olyan szövegek felé, amelyeket *comparanda* gyanánt hoz elő.[60] Ennek az elfordulásnak egyéb vonatkozásait feljebb már tárgyaltam; itt annyiban kívánom elemezni, amennyiben az olvasóra van hatással. Mostanában sokan kezdik úgy látni a szövegpárhuzamok gazdag gyűjteményeit, különösen a „megfelelő" eligazítás nélkülieket, mint az olvasó állandó megterhelését, egyszersmind mint a kommentátor felelőtlenségét. Már nem igazán kedveljük a Pease-féle kommentárokat: túl szerteágazónak, nyomasztónak, súlyosnak vagy csak egyszerűen fakónak tűnnek. Ami még ennél is rosszabb: a nyelv és a témák magyarázása során maga a vezérszöveg „eltűnik a színről" – a kommentátorok saját „irodalom-archeológiai töredékeikkel" helyettesítik azt.[61]

Valóban van némi igazság ezekben a bírálatokban. Azt is hozzátehetjük, hogy még ha valaki élvezi is egy nagy kommentárban felhalmozott anyag mennyiségét, és még ha valaki végig is követi az összes hivatkozást,

59 Alan Griffiths *per e-litteras*. A kommentáríráshoz és szakértelemhez/szakmaisághoz lásd: *The Classical Commentary, Index*, s. v. „professionalization". Grafton, *I. m.* teljes egészében idevág (a jegyzetelés fejlődéséről a tudományos élet történetében); lásd még Anthony T. Grafton, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship* I., *Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, 1983, 354 (*Index*, s. v. „commentaries"). A lábjegyzet „szertartásos és félelmetes feldíszítéséhez" lásd Belloc, *I. m.*, 186.

60 Ma, *I. m.*, 77.

61 Arthur Stanley Pease, *M. Tulli Ciceronis De divinatione. Libri duo,* University of Illinois, Urbana, 1920–1923. Viszont vö. a nagy kommentárok által nyújtott örömökről Don P. Fowler, „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában", 492; továbbá a kommentárról mint „Wunderkammer"-ról, ami végső fokon még „az önéletrajz meglehetősen zűrzavaros alakját" is öltheti, Vallance, *I. m.*, 224. (Egy új hely a személyes hang számára a kommentárokban?) Annak eldöntése, hogy mennyi eligazítás szükséges, részben az elképzelt/feltételezett közönségtől függ; lásd feljebb, 2. szakasz. Töredékek: Henderson, Lyne, *Ciris*, 203.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

a gondosan kiválogatott adatok e bősége – akár maguknak a lemmáknak a kiválasztása – *csökkentheti* a jelentéslehetőségeket.[62] Mégis, ha a kommentátor és az olvasó egyaránt tudatában van e kötöttségeknek (és ezáltal hajlandó minden magyarázatot mindig ideiglenesnek elfogadni), és nem kisebbíti vagy utasítja el az értelmezés felelősségét, akkor a párhuzamok megadásának és követésének egymást kiegészítő folyamata azt kívánja az írótól és az olvasótól egyaránt, hogy állandóan terjessze ki és gondolja át a szövegre vonatkozó elvárásait és értelmezéseit az olvasás során. Még ha a kommentátor „egy és csakis egy magyarázatot" akar is adni minden egyes lemmatizált problémára,[63] az olvasó számára az összegyűjtött párhuzamok és kereszthivatkozások kapcsolódási pontokat létesítenek és emelnek ki a vizsgált szöveg egyes részei között éppúgy, mint a szöveg és számos egyéb szöveg között. Elvégre a párhuzamok ösztönzik, sőt elő is idézik a többszólamúságot: egyebek között arra is használhatók, hogy megkérdőjelezzék más kommentátorok tekintélyét, új kutatási irányokat nyissanak meg, korábban mellőzött utat javasoljanak egy ókori szerző megértéséhez. Amit Grafton mond a lábjegyzetről, az a kommentárra is igaz: „Az idézett anyagok szükségképpen [azt sugallják], hogy egy probléma megoldható más módon is, mint amelyet a történész választott."[64] Az idézett hangok sokfélesége ösztönzi a párbeszédet ókori szerzők és modern olvasók között, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy minden egymást követő nemzedék megértsen egy klasszikus szö-

62 Így Goldhill a jelentést korlátozó párhuzamokkal kapcsolatban úgy érvel, hogy a klasszikus kommentárban nincs meg a Midrás termékeny intertextualitása („Wipe Your Glosses", 406–411). Ugyanabban a kötetben Fowler, *I. m.*; Gumbrecht, *I. m.* ellenkezőleg érvel.

63 Ehhez a „monofunkcionalizmushoz" lásd Most, *The Measures of Praise,* 38; a véleménykülönbségek feloldásának hiányához a lábjegyzetekben lásd feljebb a 16. jegyzetet; továbbá Henderson, „The Way We Were: R. G. Austin, *In Caelianam*", 213–214; Rowe, *I. m.*, 303–305; a nyitva hagyott jegyzetekhez lásd Gibson, *I. m.*, 336; Rijksbaron, *I. m.*, 252–253; Stephens, *I. m.,* 77.

64 Grafton, *A lábjegyzet,* 125; arról, hogy az „és/vagy" szükséges egy szöveg magyarázásakor vö. Barthes, *I. m.*, 103–104. Jó példát kínál Geoffrey Bernard Abbott Fletcher (*Annotations on Tacitus*, Latomus, Bruxelles, 1964 [Collection Latomus 71]): e Tacitus-kommentár párhuzamok puszta felsorolását tartalmazza, de áttanulmányozása rámutat *(inter alia),* hogy Tacitus nagymértékben és alkotó módon használta előfutárát, Liviust, és ezáltal felveti annak lehetőségét, hogy alapvetően átgondoljuk a két történetíró közötti kapcsolatot és (esetleg) megváltoztassuk a tudományos közmegegyezést mindkettejük vonatkozásában.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

veget – és ami még szabadjára is engedheti az olvasó találékonyságát, felkeltvén az „írható" jelleget az „olvasható" vezérszövegben.[65]

A párhuzamos szövegek, illetve azok kommentátor/olvasó általi alkalmazása szakmai célokat is szolgálhat. A legegyszerűbb szinten nyersanyagot szolgáltatnak az irodalomtörténethez, legyen az ókori (Livius intertextusai) vagy modern szövegeké (Austin intertextusai).[66] Ha pedig elfogadjuk, hogy a kommentár elsősorban azért készül, hogy kitöltse az olvasók várható kérdései nyomán keletkező űrt, akkor a párhuzamoknak fontos szerepük van a közvetítésben a foghíjas szöveg és a célközönség között: ezek azok az analógiák, metaforikus és metonimikus értelemben is, amelyeken keresztül a tanítás és a tanulás végbemegy.[67] A párhuzamok tehát egyfajta nyitott tanulás alapjai.[68] Végül a korábban észre nem vett szövegközi kapcsolatok megállapításában a „vö." és „pl." rövidítések gazdag intertextualitást teremthetnek, ami pedig mélyíti a történeti, kulturális és irodalmi megértést.[69]

65 Barthes, *I. m.*, 14–17. Vö. még: „[Vannevar] Bush, más szóval, úgy értelmezte újra az olvasást, mint az írást magában foglaló tevékeny eljárást." Landow, *I. m.*, 8.

66 René Wellek és Austin Warren (*Az irodalom elmélete,* ford. Szili József, Osiris, Budapest, 2002[2], 264–266); Patterson, (*I. m.*, 250–262); Kenneth J. Dover (*I. m.*, viii) és Simon Goldhill („Wipe Your Glosses", 409–410) szkeptikus azzal kapcsolatban, hogy hasznos-e az ilyen doxográfia. Lásd még feljebb az 59. jegyzetet!

67 A kapcsolatok és hivatkozások szintjeihez és fajtáihoz lásd Nelson Goodman, „Routes of Reference", *Critical Inquiry* 8 (1981), 121–132; Gibson, *I. m.*, I. szakasz. A kommentárok oktató jellegét gyakran tárgyalják – vö. különösen Budelmann, *I. m.*; Laird, *I. m.*; Henderson, „The Way We Were: R. G. Austin, *In Caelianam*"; McCarty, *I. m.*; Ineke Sluiter, „Commentaries and the Didactic Tradition" = *Commentaries – Kommentare,* 173–205.

68 A hiperlinkeket gyakran hasonlítják a kommentárok hivatkozásaihoz – lásd különösen Landow, *I. m.*; McGann, *I. m.*, 19–46, de lásd a *caveat*okat is: McCarty, *I. m.*, 10. szakasz. Az eligazítás ugyanazon kérdései merülnek fel – lásd különösen: „Nem túl biztató azt tudni, hogy ha valaki eltéved a virtuális térben, az valószínűleg éppúgy eltéved gyakorlatilag, mint elméletileg." Lamont, *I. m.*, 61. Lásd még Landow, *I. m.*, különösen az 5. fejezet; illetve McCarty, *I. m.*, 5. és 7. szakasz; az olvasói részvételhez a hipertext-sorozatokban (azok megszerkesztésében) lásd (például) J. Y. Douglas, „Maps, Gaps, and Perceptions: What Hypertext Readers (Don't) Do", *Perforations* 3 (1992), http://web.nwe.ufl.edu/~jdouglas/perforations.pdf; Lamont, *I. m.*, 6. fejezet.

69 Az intertextualitást eredeti, szélesebb értelmében véve, nem az „allúzió" szűkebb értelmében; lásd például: „A kommentár az intertextualitás feltárásának színtere", Stierle, *I. m.*, 21; Wolfgang Raible, „Arten des Kommentierens – Arten der Sinnbildung – Arten des Verstehens" = *Text und Kommentar, I. m.*, 51–73. A vezérszöveg előtt és *után* keletkezett szövegpárhuzamok egyaránt működésbe léphetnek – Laird, *I. m.*, 180; Gibson, *I. m.*, 337–338; intertextualitás és internet kapcsolatához lásd például *Electronic Text,* 4.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

6. A végtelenig és tovább

> A szövegmagyarázat kortárs elméleti megfontolásaitól az elektronikus hipertexthez fordulni ugyanaz, mint a bűn teológiájától a felszabadítás teológiájához fordulni.*

A kommentárok virágoznak. A kritikai folyóiratok, a kutatástámogató testületek és a kiadók élénk vitái, melyeket a kommentároknak a modern oktatásban elfoglalt helyéről és értékéről folytattak, megmutatták, hogy milyen hatalmas műfajt alkotnak a tudomány és az oktatás médiumaként egyaránt; sőt még mindig a fiatal tudósok gyakorlóterepeként szolgálnak (tudniillik mint disszertációk).[70] Jelentős tudományos kiadók hatalmas mennyiségben állítanak elő új köteteket; viszonylag ismeretlen szövegek kerülnek be hirtelen a fősodorba azáltal, hogy kommentárt írnak hozzájuk; a kommentársorozatok is virágoznak. Ráadásul a kommentár természetes rokonsági viszonya a hipertext „nem folyamatos írásával" szemlátomást kiemelt helyet biztosít ennek az ókori műfajnak a 21. századi tudományos életben.[71] A hiperkiadásokhoz hasonlóan a hagyományos kommentár, bármennyire köti is a kódexforma, a tárgyalt szöveg vonatkozásában felkínálja a linearitás, az oszthatatlan egység megbontásának elméleti lehetőségét, hogy azután újra összeállítsa azt, gazdagítva a kódok, paradigmák és a párhuzamok által nyújtott nyelvi részletek elmélyült ismeretével. A többféle szöveg – feliratos, irodalmi, numizmatikai, művészeti vagy építészeti – között váratlanul felbukkanó kapcsolat révén a legjobb kommentárok a fogékony olvasó számára valódi kincsesházzá válnak, interaktív gazdagsággá, ami alapjában határozhatja meg a kérdéseket, amelyeket nem csak egy adott szöveggel, hanem magával az olvasás aktusával kapcsolatban teszünk fel.[72] Miközben azt az illékony váltakozást vizsgáljuk, amelyet a kommentárok a Barthes-féle olvasható és írható szövegek között előidézhetnek, azt reméljük, hogy ez a kötet okot ad a derűlátásra – vagy legalábbis a további vitára – a klasszikus kommentár műfajával és helyzetével kapcsolatban.

Fordította Nemerkényi Előd

* Claire Lamont, „Annotating a Text: Literary Theory and Electronic Hypertext" = *Electronic Text. Investigations in Method and Theory,* szerk. Kathryn Sutherland, Clarendon, Oxford, 1997, 54.

70 Bár Fantham („Commenting on Commentaries", 418) nyugtalan néhány gyakorlati kockázat miatt, amely ezzel jár. Egy kommentár megírására vonatkozó elhatározás, bármilyen okból történjék is – élvezet, hajlam vagy felkérés –, politikai lépés is lehet (vagy annak is felfogható): azaz amikor a tudósok elhatározzák vagy végzősként azt a feladatot kapják, hogy kommentárt készítsenek, akkor tudatosan vagy öntudatlanul inkább a „filológusok", mint a „teoretikusok" sorába állnak. A tudományos hangulat és közösség függvényében ez elősegítheti vagy gátolhatja az előmenetelüket.

71 A hipertext meghatározása Theodor Nelsontól, idézi McGann, *I. m.*, 45, 1. jegyzet, terjedelmes kiegészítő irodalomjegyzékkel. A hipertext „felszabadítási teológiájának" megkérdőjelezéséhez lásd McCarty, *I. m.*, 7. szakasz. Néhány nagyhatású klasszikus tárgyú elektronikus kommentár – mind elsődlegesen oktatási céllal: Perseus Project (http://www.perseus.tufts.edu); Silver Muse (http://uts.cc.utexas.edu/~silver/index.html); Vergil Project (http://vergil.classics.upenn.edu); vö. (egy régészeti oldalon) Stoa: Trajan's Column (http://www.stoa.org/trajan).

72 A váratlan kapcsolathoz: R. G. M. Nisbet, „On Writing Commentaries" – előadás (*Classical Constructions. A Symposium in Memory of Don Fowler*, Jesus College, Oxford, 2000. szeptember 22.); a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötet előkészületben az Oxford University Pressnél [a kötet azóta megjelent: *Classical Constructions*, szerk. S. J. Heyworth, Oxford University Press, Oxford, 2007, ám Robin Nisbet írása nélkül]. Vö. még McCarty, *I. m.*, 380.

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

Stable url: http://digiphil.hu/o:metafilologia1.20

Bibliography

Christina SHUTTLEWORTH KRAUS, „Kommentárok olvasása. A kommentár mint olvasat”, NEMERKÉNYI Előd = *Metafilológia 1.,* szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 502–531.

Christina SHUTTLEWORTH KRAUS, „Introduction: Reading Commentaries / Commentaries as Reading” = *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory,* szerk. Roy K. GIBSON - Christina SHUTTLEWORTH KRAUS, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002, 1-27.